

Віталій КУШНІР

ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ УСРР У 1920-ті рр.: НАУКОВИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІРИ

Центральною темою статті є дискусія про систему адміністративного управління музеями УСРР, що відбувалася у середині 1920-х рр. Розглянуто різні підходи до розуміння завдань музеїв, принципів та цілей їх роботи. Доведено, що питання про підпорядкування музеїв набуло прихованого політичного значення. Автор показав, що намагання більшості музейних працівників уникнути прямої залежності від органів «політосвіти» зумовлювалося прагненням зберегти більший простір для повноцінної наукової роботи, усталені традиції роботи музеїв.

Ключові слова: музей, музейна справа в Україні, державна політика у галузі музейництва.

© В. КУШНІР, 2013

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 6 (114), 2013

На початку 1920-х років в УСРР музейна справа у цілому належала до компетенції Народного комісаріату освіти (НКО). Безпосередньо займатися нею мало окреме управління в системі цього наркомату — Головмузей, створене у липні 1921 р. У його структурі діяло три відділи — реєстрації і охорони пам'яток старовини, науковий та власне музейний. У січні 1922 р. НКО об'єднав Головмузей з екскурсійно-виставково-музейним відділом Головного політико-освітнього управління (ГПО) НКО УСРР [11, с. 58]. При цьому наукою мав займатися створений у структурі наркомату освіти Науковий комітет Українського головного управління професійної освіти НКО (Головпрофосвіти). Згодом останній був реорганізований в Український науково-методичний комітет, а потім (з 1925 р.) — в Головне управління науковими установами НКО УСРР (Укрнаука) [8, с. 17].

До компетенції ГПО належала екскурсійна робота, яка передбачала широке коло завдань — «облік та реєстрацію пам'яток, явищ господарсько-економічного розвитку і сучасного будівництва країни, її продуктивних сил, соціальних відносин та ідеологічних надбудов» [11, с. 58]. Також ГПО відало позамузейними культурними цінностями. Отже, музеї на певний час опинилися в адміністративному підпорядкуванні політосвітнього департаменту наркомату освіти, відокремленого від його наукового підрозділу.

У перші роки існування радянської влади реалізація державних заходів у сфері музейництва спиралася переважно на науковців, фахових музейників, що почали свою працю до революції. Деякі з них, як, наприклад, Микола Біляшівський, обіймали посади у владних інституціях, що здійснювали культурну, зокрема і музейну політику, за Української Народної Республіки, а потім за уряду гетьмана П. Скоропадського. Значною мірою саме ініціатива та зусилля інтелігенції спрямовували новостворену радянську бюрократію до організації пам'яток охоронної роботи, визначали її форму та зміст.

На початку 1920-х років інституцією, що організаційно об'єднувала інтелектуальну еліту України, була Українська Академія наук, з червня 1921 р. — Всеукраїнська Академія наук (ВУАН, далі також — Академія). Одним з численних напрямків її діяльності стала і музейна робота. Варто зупинитися на кількох важливих моментах, пов'язаних з організацією діяльності ВУАН у галузі охорони та вивчення пам'яток, частиною якої було й музейництво.

У червні 1921 р., відповідно до нового статуту Академії, вона підпорядковувалася Наркомату освіти України. При цьому ВУАН мала координувати діяльність наукових товариств. У тому ж році до складу Академії увійшло Українське наукове товариство — спілка українських науковців, створена ще до революції 1917 р. [4, с. 124]. Одним з результатів об'єднання, що відбувалося з чималими організаційними труднощами та суперечками, стало створення у липні 1921 р. Археологічної комісії (АК) ВУАН. За статутом завданням комісії визначалися пам'яткоохоронна робота, «теоретичне розроблення всіх питань, що стосуються до галузі матеріальної етнографії, археології та історії мистецтва», а також «виучування (вивчення. — В. К.) питань теорії та практики музеєзнавства по всіх його галузях» [12, с. 35]. Першим головою комісії став Федір Шміт, відомий мистецтвознавець, візантиніст. У складі комісії передбачалося створення шести секцій, у тому числі секції музеєзнавства. Музейна секція АК організувалася у серпні 1921 р. До її складу увійшли М. Біляшівський (голова), М. Макаренко, П. Лозієв, Г. Красицький, Ф. Морозов, А. Фюнер, Ф. Шміт, Д. Щербаківський [12, с. 42]. Своїми завданнями секція встановлювала підготовку музейників, науково-дослідну роботу з питань музеєзнавства, популяризацію музеїв, підготовку відповідних законопроектів, інструкцій і т. д. для органів державної влади, а також розробку загального плану мережі музейних установ України. Секція мала делегувати свого представника до Музейного комітету ВУАН. Виходячи з того, що саме останній мав здійснювати загальне науково-методичне керівництво музейним будівництвом у межах України, секція у своїй роботі вирішила обмежитися лише музеями гуманітарного профілю [12, с. 43].

Для Археологічної комісії музейна справа і з організаційного, і з персонального погляду мала бути органічною частиною її пам'яткоохоронної роботи. Певні музейницькі завдання ставили перед собою не лише музейна, але й інші секції комісії. Наприклад, археологічна секція планувала, серед іншого, організувати, у межах своєї компетенції, «пояснення в музеях», наукове опрацювання музейних експонатів [12, с. 40—41]. Архітектурно-монументальна секція у плані роботи на 1921/1922 рр. передбачала узятися за організацію музею будівельних мате-

ріалів стародавньої архітектури Києва. Інші секції також планували певну музейну роботу [12, с. 41—43]. При цьому не один науковець входив одразу до кількох секцій. Так, М. Біляшівський, М. Макаренко, Д. Щербаківський, крім музейної, були членами археологічної секції та секції загальної етнографії, Г. Красицький та А. Фюнер — архітектурно-монументальної секції [12, с. 39, 41, 43].

Важкою перешкодою для розгортання роботи Археологічної комісії став крайній брак фінансування. Керівництво АК просило затвердити 47 штатних посад, проте затверджено було лише вісім [12, с. 48]. Негативно вплинули на її ефективність і певні особисті протиріччя між науковцями. Фактично наприкінці 1921 р. комісія припинила свою діяльність, хоча окремі секції продовжили функціонувати [12, с. 55].

Свого роду «перезавантаженням» зусиль науковців ВУАН з організації пам'яткоохоронної та музейної роботи стала пропозиція Ф. Шміта, висловлена у лютому 1922 р. на спільному зібранні Академії, про створення замість Археологічної комісії нової інституції — Археологічного комітету (далі також — АК). Для його організації академіки створили комісію, до якої увійшли М. Біляшівський, М. Василенко та Ф. Шміт (голова). (З вересня 1922 р. до складу комітету увійшов академік О. Новицький). На думку С. Нестулі, на початках організаційна комісія на практиці і виконувала функції цього комітету [12, с. 64—65].

Як і для Археологічної комісії, важливим напрямком роботи комітету (організаційної комісії) стала музейна справа. Фактично саме він здійснював керівництво музеями ВУАН. Усі троє членів АК входили до комітету Музею мистецтв ВУАН (музей Ханенків). Археологічний комітет займався також справами музею у Лаврі, музеєм колишньої Київської Духовної академії. Зусиллями АК були врятовані від конфіскації експонати музею Холмського Свято-Богородицького братства, вивезеного у роки світової війни до Могильова, збережено приміщення музею етнографії та культур у Чернігові [12, с. 65—66].

За підтримки ВУАН Археологічний комітет намагався добитися від уряду, щоб саме Академії, а безпосередньо АК, було надано право та відповідні офіційні повноваження з охорони пам'яток історії і культури. У доповідній записці ВУАН до наркома-

ту освіти УСРР позиція Академії аргументувалася таким чином: «...Як би ми не оцінювали ту реорганізацію музейної справи, яка зараз здійснюється, нею не вирішується питання про охорону пам'ятників мистецтва і старовини у всьому його об'ємі». Чимало пам'яток, зазначалося у записці, ще треба знайти, вивчити, привести у належний вигляд. «Діячам політосвіти необхідно дати зовсім готовий показовий матеріал, класифікований в певні серії і за певними темами, а не речі, значення і цінність яких загадкові для самого популяризатора. Знехтувати ж, безумовно, всіма тими пам'ятниками, які поки-що не зібрані, неможливо просто тому, що це значило б наперед змиритися з загибеллю і розкраданням незамінних, можливо, цінностей» [12, с. 69]. По суті, отже, академіки вказували на недостатню компетентність радянських чиновників з НКО, а саме з політосвітніх структур цього наркомату, у галузі музейництва та охорони пам'яток, відсутність у тих належної наукової кваліфікації. У записці йшлося також про вкрай незадовільне матеріальне забезпечення діяльності АК: «Академія не має ніяких засобів на утримання Археологічного комітету, так що академікам, які входять до його складу, доводиться самим бути і секретарями, і машиністками, і кур'єрами. Немає коштів також і на поштові та телеграфні витрати, не кажучи вже про відрядження, край необхідні...» [12, с. 69—70]. При цьому академіки — члени комітету працювали безоплатно. Загалом перші роки після громадянської війни були, як добре відомо, часом крайньої економічної руйни, злиднів, від яких потерпала і більшість української інтелігенції. У зверненнях до ВУАН до уряду, звітах Академії тема її катастрофічного матеріального становища на початку 1920-х повторюється рефреном. Чимало красномовних свідчень цьому знаходимо і у спогадах та листах сучасників. Так, Ф. Шміт у серпні 1921 р. писав академіку Н. Марру: «Уся біда наша у Києві полягає у тому ж, у чому полягає біда цілої Росії — у страшному зубожінні країни, у страшному голоді. У нас місяцями не видається навіть та копійчана платня, яка нам нараховується, пайок, навіть академічний, не хоче з області надій перейти в область реальності. Ми, люди, ідейно пов'язані з наукою, залишаємося на місцях, голодуємо і гинемо, молодші працівники...розбігаються» [2, с. 59—60]. Ілюстрацією становища науковців, зокрема і музей-

ників, може бути таке свідчення про тодішнє життя Д. Щербаківського, відомого етнографа, мистецтвознавця. У 1920 р., працюючи у Київському міському музеї, він «мусів ходити для заробітку до пристаней на Дніпрі розвантажувати і пиляти дрова, а часом живився лише лободою, яку збирав у парках навколо музею» [14, с. 37].

Добиваючись виведення частини музеїв з-під підпорядкування «політосвіти», Археологічний комітет ВУАН у березні 1922 р. у листі до НКО (його підписали Ф. Шміт, голова Комітету, і Агатангел Кримський, тодішній неодмінний вчений секретар ВУАН) пропонував розділити музеї на різні категорії, із встановленням різного їх підпорядкування. У ньому зазначалося: «Унаслідок ліквідації і ВУКОП-МИСа (точніше — ВУКОПСМ, Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, установа, яка діяла у 1919—1921 рр. та мала від імені держави організувати захист пам'яток культури. — В. К.) і Головмузея, двох установ, які широко розуміли завдання музейного будівництва на Україні, і унаслідок передачі музеїв у відання екскурсійно-виставково-музейного підвідділу відділу пропаганди Головополітосвіти, установи зі спеціальними завданнями, необхідно розбити існуючі на Україні музеї на три категорії: на публічні, загальноосвітні, призначені для відвідування якнайширшими масами; на учбові, які мають обслуговувати групи учнів того чи іншого навчального закладу, і на наукові, призначені для збирання чи зберігання необхідних для науково-дослідної роботи матеріалів» [7, с. 325]. У листі містився також перелік музеїв, яким пропонувалося надати статус наукових. Йшлося про п'ять найбільших на той момент київських музеїв — Перший державний (колишній Київський міський музей), музей ім. Ханенків, Софійський музей, музей Київської духовної академії та Музей культу і побуту, що мав бути у якнайкоротші терміни організований на території Києво-Печерської Лаври. Аргументація щодо Першого державного музею, приміром, була наступна: «...унаслідок тісноти приміщення колекції не можуть бути повністю виставлені, та й тільки не надто значна частина їх являє інтерес для широких мас, тому музей повинен обмежитися влаштуванням публічних виставок з окремих спеціальних питань, а головну енергію зосередити на дослідницькій роботі» [7, с. 325].

Уряд, зрештою, частково підтримав позицію Академії. Повноваження з охорони пам'яток, як і раніше, так само як і екскурсійна справа, залишалися у екскурсійно-виставкового та музейного підвідділу агітаційно-пропагандистського відділу Управління політосвіти НКО. Але управління кількома державними музеями, що отримали статус наукових, було передано науковому підрозділу НКО (як зазначалося вище, його назва у ході адміністративних реорганізацій у наркоматі освіти мінялася) [11, с. 58].

У результаті всіх організаційних та реорганізаційних заходів різні музеї підпорядковувалися різним адміністративним органам — Укрнауці та Головлітосвіті. Усього станом на 1925 р. в Україні діяло 111 музеїв. З них статус державних мали 18. При цьому 9 з них були підпорядковані Укрнауці, а 9 — Укрполітосвіті. Функціонували також музеї при інститутах народної освіти (ІНО — вищі навчальні заклади, які у 1920-х роках певний час діяли на базі дореволюційних інститутів) [13, с. 124]. І для державних органів, і для наукової спільноти очевидною була потреба у послідовному впорядкуванні музейної мережі УСРР, запровадженні чітких засад її подальшої розбудови, реорганізації управлінських органів. Однак питання про її конкретні шляхи та способи стало предметом непростих суперечок.

На нашу думку, ці суперечки мали далеко не тільки адміністративне значення. Їх справжню сутність можна зрозуміти лише у ширшому контексті становища української науки у її стосунках із владою.

Як відомо, унаслідок встановлення в Україні влади комуністів, у ролі офіційної ідеологічної доктрини нового режиму ствердився марксизм. На початку та у середині 1920-х років компартія, не маючи ще хоча б більш-менш фахово підготовлених кадрів, які були б виховані у дусі нової державної ідеології, у сферах науки та культурного життя суспільства мала покладатися на інтелігенцію, сформовану у дореволюційний час. Встановивши жорсткі рамки політичного контролю, комуністична партія поки що до певної міри визнавала, чи змушена була визнавати, автономію академічної спільноти у питаннях суто наукової роботи.

Проте, коли йдеться про суспільні дисципліни, будь-яка наукова творчість — перш за все в історичній науці, але також і у соціології, мистецтвознавстві, етнології, — силою речей зачіпала питання

і соціальні, і політичні. Відтак вчені-гуманітарії мали усвідомлювати певні межі своїх дослідницьких висновків, у найбільш важливих моментах намагатися узгодити їх з офіційною точкою зору.

Таке узгодження для академічного середовища України початку та середини 1920-ї вже мало певний вихідний потенціал. У дореволюційний період, попри деякі обмеження цензурного характеру, у науково-методологічному дискурсі Російської імперії, зокрема і України, у цілому нормою була дискусія, змагальний плюралізм поглядів та підходів. Фактично ж в гуманітаристиці України кінця XIX ст. найвпливовішою стала позитивістська методологія [3, с. 210, 370]. На початку століття XX позитивізм, хоча і зазнав впливу конкуруючих доктрин — неокантіанства та неоромантизму, у цілому зберіг свої позиції. Йдеться перш за все про історичну науку, але це загалом стосується й інших суспільних дисциплін. Варто зазначити, що в університетській системі Російської імперії викладання і вивчення гуманітарних наук велося на одному факультеті — історико-філологічному, що значною мірою сприяло формуванню спільних для різних дисциплін освітніх принципів та методологічних засад. У цілому саме у рідчій позитивізму формувалися наукові концепції М. Грушевського, Ф. Вовка, Д. Багалія та інших видатних представників вітчизняної науки.

Погляди позитивістів розвивалися та стверджувалися і у дискусіях з марксистами. Марксизм на рубежі XIX та XX століть здобув чималий вплив на інтелектуальне життя українського суспільства. При цьому марксистська і позитивістська школи мали низку спільних моментів у своїх підходах до історичних і суспільних питань. За визначенням О. Богдашиної, «обидві теорії зближувала нова соціально-економічна проблематика історичних досліджень, визнання закономірного характеру розвитку суспільства та класової боротьби як рушійної сили суспільного розвитку, багатофакторний підхід» [3, с. 204]. «Обидві суспільні течії послуговувалися схожою дослідницькою методикою. Ставлення влади до обох доктрин як революційних, і тому шкідливих, як не дивно, також сприяло і співчутливому ставленню позитивістів до теорії матеріалістичного розуміння історії» [3, с. 204].

Водночас між позитивістами і марксистами існували важливі розбіжності. Представники позити-

вістської школи не приймали марксистської тези про класову боротьбу як вирішальний чинник історичного розвитку, закидаючи марксистам «метафізичний» підхід до розуміння суспільного руху. Позитивісти загалом не визнавали існування історичних законів, допускаючи лише наявність деяких закономірностей суспільного розвитку [3, с. 204].

У ставленні до питання про цілі, що стояли перед українським суспільством 1920-х, теза про необхідність організації нового суспільного ладу, який змінив би на краще життя народу, ставала сполучником, що поєднував позицію більшості українських науковців з офіційно декларованою ідеологією. Як видається, академічне середовище тогочасної України загалом приймало (варто згадати, наприклад, позицію М. Грушевського, погляди якого на суспільно-політичні питання мали виразні соціалістичні акценти) [15] завдання праці для трудящих мас, певною мірою і актуальну тоді антибуржуазну та антикапіталістичну риторіку. Поза тим, у науці більшість дослідників воліла спиратися на свій старий інтелектуальний багаж і методологію. На думку О. Богдашиної, зокрема, історики УСРР 1920-х, у тому числі і М. Грушевський, у цілому орієнтувалися на позитивістські стандарти історіописання [3, с. 205]. При цьому, зазначає вона, «частина науковців, що працювала в академічних установах під керівництвом М. Грушевського, вважала марксизм застарілим вченням». Наприклад, Катерина Грушевська (донька М. Грушевського), яка у 1920-х роках займалася дослідженнями з соціології, у квітні 1923 р. у приватному листі з Відня так визначала своє ставлення до марксизму: «Взагалі найслабша сторона марксизму, як політичної теорії, се те, що він претендує на науковість, а ся науковість зовсім перестаріла і фальшива... За останні які 20 літ наука розгорнула такий складний образ соціального процесу, що перед тим марксизм робить враження якогось грубого і наївного мітингового кличу... А марксистки і зараз опирають своє розуміння минулого на такий наївний роботі, як «Розвій людини» Ф. Енгельса. Взагалі утікати від складного і розгалуженого деталізованого образу соціального життя, який виростає з наукової і політичної практики останніх літ, і ховатися в «марксизм», се в певній мірі уникати потреби думати» [3, с. 206].

Втім, не всі науковці дореволюційної школи так категорично негативно ставилися до марксизму.

Зрештою, у середині 1920-х років частина вчених намагалася «стати марксистами» у своїх дослідженнях. Деякі, такі як історик М. Слабченко, робили це щиро, для інших позиціонування себе як марксиста було швидше намаганням пристосуватися до суспільно-політичної ситуації в Україні, за визначенням О. Богдашиної — «науковою та політичною мімікрією» (як у випадку Д. Багалія) [3, с. 207]. Так чи інакше, з 1929 р., коли у політиці компартії починаються радикальні зміни, що на практиці виявилися поворотом до встановлення у країні сталінського тоталітарного режиму, «навертання» у марксизм досить швидко стало для науковців категорично обов'язковим.

У середині ж 1920-х рр. суперечки ще були можливими. Відтак дискусія про реорганізацію системи управління музеями, яка проходила у 1925—1927 рр., мала своїм тлом питання про *modus vivendi* української наукової спільноти та державної ідеології.

Певне бачення теоретичних засад такої реорганізації містяться у розлогіх статті В. Дубровського [5] — одного з її найактивніших учасників згаданої дискусії. (В. Дубровський у різний час обіймав низку посад в органах влади, що займалися пам'яткоохоронною діяльністю, у т. ч. завідувача музейної секції управління науковими установами НКО). У ній він, зокрема, дав власне визначення самого поняття «музей» — як «освітньої установи, що науково збирає, систематизує, переховує, вивчає, публікує та експонує для широкої популяризації пам'ятники матеріальної культури і природи». Автор наголошував на вирішальному значенні ведення музейної роботи на наукових засадах. «Збирання просто, без постулату наукового значення в сучасній науковій системі тих речей, що їх будуть збирати, призведе до скупчення в одному місці лише «курйозних и посмотрения достойных куншттов», говорячи мовою XVIII століття, чи ще гірше — до музейної халтури, розрахованої тільки на обдурювання мас та на прибутки з цього» [5, с. 21—22] — підкреслював В. Дубровський. Він також намагався визначити соціальну роль музею як інституції з «марксистських» позицій, чи краще сказати, з позицій тодішнього офіційного тлумачення марксизму. Згідно марксистського підходу, писав В. Дубровський, значення музеїв у тому, що вони «відображають досягнення і силу пануючих класів», і «сприяють організації класової свідомості і т. ч.

класового панування». Відтак тепер у країні, що будує соціалізм, в якій встановлено диктатуру пролетаріату, музеї обслуговують потреби пролетаріату і незможного селянства у процесі будівництва соціалізму [5, с. 24]. При цьому музейна робота має вестися за двома напрямками: використання для завдань пролетаріату музейної спадщини, і створення нових «музейних формацій», що відбивали б досягнення і творчість пануючого тепер пролетаріату. А для цього «звичайну методу вивчення речей матеріальної культури переважно з боку еволюції форм треба освітлити і доповнити методою технологічного і соціологічного тлумачення їх» [5, с. 25].

Говорячи про потребу музейних інновацій, В. Дубровський водночас піддав жорсткій критиці Всеукраїнський Соціальний музей ім. Артема, створений у Харкові у 1922 р. За задумом його організаторів, він мав стати «універсальним», охопити всі області культури, показуючи розвиток суспільства з погляду марксистської теорії. Експозиція Соціального музею поєднувала природничу тематику з культурною. Він мав такі відділи: природних умов, продуктивних сил, виробництва, охорони здоров'я, мистецтва, релігії та культури, «побуту буржуазії». При музеї діяли також Кабінет гравюр, філателістична колекція, кабінет порцеляни, бібліотека та обсерваторія [9, с. 26]. На думку В. Дубровського, експеримент з Соціальним музеєм не вдався через брак експонатів та, за його визначенням, «інтелектуальних ресурсів» — недостатню кваліфікацію працівників цього музею. За твердженням В. Дубровського, «виставочні музейні помешкання виглядали власне, як зразки алогічного конгломерату з меблів, гравюр, ікон, картин, медичних препаратів, шкільних наочних приладь, порцеляни, тканин, сучасних виробів і багато іншого. Мішанина принципів — комплексового, хронологічного, систематичного, навіть просто помилкове розташування і поводження з експонатами — все робило гнітюче враження і свідчило про нез'ясованість бажань навіть у самих творців цього експерименту та про випадковість їхньої роботи». «Розуміється, вітати можна всякі ширі шукання правдивого шляху, — писав В. Дубровський, — але біда в тому, що невдалий експеримент ледве-ледве не став обов'язковим прикладом для негайної реорганізації всіх музеїв України, як гадалося і бажалося наївним апологетам цього експерименту» [5, с. 20].

В. Дубровський запропонував свою систему класифікації музеїв, що водночас мала б стати орієнтиром для систематичного, планомірного розвитку музейної мережі. Він вважав, що можна виділити два типи музеїв. Перший — це музеї, збудовані за науковим принципом на автентичних речах, і другий — побудовані за науковим принципом, але на копіях оригінальних предметів. При цьому перші могли б стати базою для наукової роботи, а другі — для освітньої. (По суті, у поділі музеїв, повторюючи частково згадану вище ідею Археологічного комітету ВУАН, В. Дубровський бачив можливість радикального вирішення проблеми певної «різновекторності» функції збереження та функції освітньої. Адже автентична річ вимагає дуже обачливого, обережного поводження, тоді як для освітньої роботи музеїв, і особливо для освітньої-педагогічної, навпаки, потрібний якнайширший «доступ» відвідувачів до предмету). Крім того, музеї можна класифікувати на основі сполучення двох ознак: за змістом колекцій та за територіальним обсягом експозиції і діяльності музею загалом. (Тут В. Дубровський використав, за його власними словами, децю скориговану схему польського музейника Трешера). За змістом колекцій їх можна поділити на природничі, технічні, соціально-історичні та мистецькі. А за обсягом — без обмежень; межі простору; межі часу; межі простору і часу. (Наприклад — загальноісторичний музей, локальний історичний музей, загальний музей однієї епохи, локальний музей однієї епохи). Наведена тут система поділу музеїв є загальною, підкреслював В. Дубровський, і її можна наповнювати конкретним змістом залежно від місцевих умов кожної країни. І хоча абсолютної чистоти схеми витримати неможливо, на неї слід орієнтуватися. Автор вказував на хаотичність музейної мережі, успадкованої з дореволюційного часу, яка формувалася завдяки як приватній, так і громадській ініціативі, без будь-якого плану і тому виявилася дуже різноманітною та безсистемною. Те що тепер всі музеї є державними, є гарною передумовою для зміни такої ситуації, — зазначав він [5, с. 24].

В. Дубровський, окреслюючи перспективні напрямки розвитку музейної справи, пропонував створити в країні мережу технічних та природничих музеїв, стверджуючи, що колишні пануючі класи на це не звертали особливої уваги, бо буржуазія не хоті-

ла поширення сучасних знань серед трудящих мас [5, с. 25]. При цьому, оскільки в Україні переважає локальний музей, «слід звернути особливу увагу на розроблення цього крайового моменту в усталені музейної мережі», маючи на увазі як методи його організації, так і можливі форми об'єднання локальних музеїв в одну установу, що складалася б з кількох відділів [5, с. 24].

Обстоюючи своє бачення завдань музейної справи в УСРР, різні відомства прагнули до централізації музейної адміністрації у власній структурі. При цьому Укрнаука та науковці ВУАН добивалися переведення всіх державних музеїв у підпорядкування Укрнауки. Так, у звіті останньої за 1924—1925 рр. зазначалося: «принципової різниці у складі та роботі цих двох категорій музеїв (наукових та політосвітніх. — В. К.) встановити неможливо. Але така розпорошеність їх, не даючи можливості спланувати їхню роботу по охороні пам'яток матеріальної культури і природи, та по проведенню наукових дослідів, примусила поставити питання про об'єднання її всіх у єдиному віданні Укрнауки» [10, с. 419].

У квітні 1925 р. уряд та Держплан УСРР, погоджуючись із позицією ВУАН та більшості музейників, ухвалили рішення про те, що адміністративне керівництво музеями має бути покладене на Укрнауку [13, с. 124]. Однак його виконання викликало спротив керівництва Головополітосвіти, яка добивалася переведення всіх музеїв під її юрисдикцію. Боротьба за це велася під прапором необхідності надання музейній роботі якісно нового змісту, перетворення музеїв на інституції, які б ілюстрували та популяризували засади «діалектичного матеріалізму». Висунута УПО програма передбачала створення музею «монолітного відносно завдань і системи», експозиція якого «в наочній формі давала б аналіз соціальних відносин і їх динаміку в загальному розвитку історії суспільства», «висвітлювала матеріал з точки зору діамату» [13, с. 123]. (діалектичного матеріалізму. — В. К.). Поставало, проте, питання про безпосередні форми втілення такого висвітлення у музейних експозиціях. Суперечка про підпорядкування музеїв, як видається, набула завуальованого політичного забарвлення. В. Дубровський, оцінюючи позицію Головополітосвіти, писав, що: «...рішуче поставлені твердження... своєю занадто гострою формою (близькою до звинувачення старих кваліфікованих музейників у не-

правильному веденні музейної справи) викликали напружену атмосферу, яка була зовсім небажаною ні з якого боку, тим більше була несприятливою для спокійного обмірковування і вирішення цього питання» [5, с. 16]. «Розуміється, — зауважив він, — прагнення музейних працівників вести музейну роботу справжнім науковим шляхом, зберегти, вивчити, правдиво подати пам'ятки культурної роботи є добра традиція, коли ці нормальні вимоги науково-музейної роботи вважати за традицію. Які-ж саме негативні традиції мають старі музейні працівники це протягом всієї піврічної музейної дискусії так і не пощастило з'ясувати». Треба використовувати їх знання та методичні навички, «без зайвих і голосливих звинувачень» [5, с. 18—19].

Відкрита дискусія щодо того, чи мають всі музеї бути у підпорядкуванні Головнауки, чи перейти до відання Головополітосвіти, розгорнулася на засіданні спеціальної комісії, скликаній для розгляду цього питання, що відбулося 25 травня 1926 р. Головополітосвіту на ньому представляв М. Криворотченко, а Укрнауку — В. Дубровський. У зборах взяли також участь представники низки музеїв з різних міст України.

М. Криворотченко обстоював необхідність планового розвитку музейної мережі в цілій Україні. Аргументуючи свою позицію, він зазначив, що «всі музеї і музейна робота в цілому в капіталістичному суспільстві набули цілковитої автономності, а разом з цим академізму, безсистемності, випадковості, а завдання їхнє визначалося, як вільне служіння «чистій науці». Натомість сутністю радянського будівництва є «перш за все плановість усіх заходів в усіх ділянках господарського і культурного життя» [6, с. 180] — зазначив М. Криворотченко.

Музеї мають працювати як частина єдиної системи, об'єднаної спільним головним завданням і планом роботи. В освітній системі музеї, наголошував представник ГПО, є однією з баз усієї освітньої роботи: політосвіти, соцвиховання, профосвіти і науки. При цьому політосвітня робота має вестися музеями в повному обсязі як постійна музейна робота. Вони, зокрема, мають розробити її методику. Щодо науки, то музеї мусять використовувати всі досягнення діалектичного матеріалізму, у тому числі і в експозиційній роботі [6, с. 181]. Доводячи необхідність підпорядкування музеїв Укрполітосвіті, М. Криворотченко пропонував створити при Нар-

коматі освіти УСРР єдиний музейний центр, який керував би як методологічною, так і організаційною роботою всіх музеїв республіки.

Натомість В. Дубровський фактично виступив за контроль над музеями з боку Укрнауки. Він представив своє формулювання самого поняття музей: «Розуміння Музей складається з трьох ознак: 1) Збірка речей, переведених за науковим планом; Робітників, що мають наукову кваліфікацію; Роботи: наукового дослідження та широкої освітньої роботи». «Музеї є: державні сховища пам'яток культури та природи; науково-дослідчі установи; освітні установи, що розповсюджують серед трудящих мас відповідні знання шляхом політосвітньої роботи», — зазначив В. Дубровський [6, с. 183]. Не наполягаючи прямо на необхідності підпорядкування всіх музеїв Укрнауці, її представник будував свою аргументацію таким чином, щоб довести, що головною та базовою для усіх інших функцій музею є наукова робота, і відтак саме Укрнаука має, логічним чином, стати керівним музейним органом.

На думку В. Дубровського, об'єднання всіх державних музеїв в єдиному віданні могло стати основним «постулатом» нормалізації ситуації у музейній системі України. Власне, теза про необхідність впорядкування музейної мережі України, потреба у її плановому розвитку не була предметом суперечок. Попри помітні відмінності у їхніх пропозиціях, майже всі представники «традиційних» музеїв, діяльність яких брала фактичний початок ще у дореволюційні роки — Олександр Федоровський (Археологічний музей у Харкові), професор Сергій Дложевський (Одеський історико-археологічний музей), Федір Ернст (Всеукраїнський історичний музей), Петро Курінний (Всеукраїнське музейне містечко у Києво-Печерській Лаврі), Стефан Таранушенко (Музей мистецтв у Харкові) — у ході дискусії виступили за збереження таких музеїв у віданні Головнауки, і, по суті, за обмеження їх участі у політосвітній роботі, що не повинна була стати головною функцією музеїв.

С. Таранушенко, зокрема, так аргументував свою позицію: «Музей передовсім — наукова установа. Без наукової роботи немає музею. Освітня робота є невідривною частиною роботи музеїв. Без неї також немає музею. Вимога передати музеї науково-дослідного характеру до УПО викликає запитання —

чому не передати тоді неї ж наукових бібліотек, обсерваторії, ботанічних садів і т. и. Хиби в музейній роботі почасти є наслідком минулого й бідності нашої на гроші та людей» [16, с. 163]. Оцінюючи аргументацію М. Криворотченка, С. Таранушенко зазначив: «Схема доповідача т. Криворотченка добра, але не життєва. Вона не погоджена з усією сумою обставин, що в них музеї наші вирости і зараз перебувають. Наводити факт наближення музеїв до мас числом перепущених відвідувачів не годиться, бо саме число без аналізу обставин роботи музею уявлення про роботу музею не дає. Музеї науково-дослідного характеру мусять перейти до Укрнауки, а Політосвіта має подбати, щоб виправити масову освітню роботу там, де потрібно» [16, с. 163].

О. Федоровський, виступаючи на зборах, зазначив: «...політосвіта покладає на музей методичну роботу, але ж це завдання методкому. Вона має на увазі підготовляти робітників для своїх установ, але ж ми знаємо, що це завдання Профосу. Вона має керувати заповідниками, охороняти пам'ятки — але на це є спеціальний орган НКО... Основне завдання музейної роботи нині — позбавитися хаосу, халтури, легковажності. Збирання матеріалів, вивчення матеріалів, охорона, видання повинні залишитися лише в Головнауки, бо тільки вона може з цим завданням справитися» [6, с. 184].

Ф. Ернст у своєму виступі дуже гостро критикував низьку ефективність УПО у справі охорони пам'яток матеріальної культури, відсутність зусиль з підготовки музейних кадрів. «Кількість кваліфікованих музейних робітників України ледве сягає десяти» — стверджував він [6, с. 186]. Музеї, наполягав Ф. Ернст, мають бути підпорядковані Укрнауці, а Укрполітосвіта повинна займатися їх освітньою роботою, особливо екскурсійною справою [6, с. 187].

С. Дложевський для ведення політосвітньої роботи запропонував створити, «за участю широких мас громадянства», окремий тип музеїв, в яких, на відміну від науково-дослідних музеїв, мали бути представлені не унікальні, а типові речі [6, с. 185]. Загалом, попри досить різну аргументацію та пропозиції, небажання знаходитися під керівництвом УПО об'єднало музейників дореволюційної школи, з дореволюційною освітою та вихованням.

Натомість на підтримку позиції Укрполітосвіти виступили представники експериментального

Соціального музею у Харкові — Б. Пилипенко та О. Оландер. Останній, зокрема, висловив думку, що консервування колекцій існуючих музеїв у сховищах, а «не використання їх широкими пролетарськими колами...було б злочином перед суспільством» [6, с. 188].

У дискусії лунали і компромісні, принаймні певною мірою, пропозиції. Так, М. Константинов, директор Житомирського дослідного музею, пропонував створити окремих Музейний центр (вочевидь, у структурі Наркомату освіти), у якому керівництво науковою роботою було б за Укрнаукою, а керівництво політосвітньою роботою — за Укрполітосвітою [6, с. 186]. П. Курінний пропонував: «...найдоцільніше керівний центр для музеїв дослідного характеру зв'язати з діяльністю Укрнауки, поклавши на Політосвіту організацію та переведення масової освітньої роботи в музеях дослідного типу» [6, с. 188].

Заперечуючи противникам підпорядкування музеїв УПО, М. Криворотченко наголошував, що «покласти на політосвіту тільки екскурсійну справу — це не знати, що таке політосвітня робота. Жах екскурсіводів у нас і ще більший жах у Москві є наслідком цього... Екскурсівода мусить готувати музей у процесі своєї роботи... Покладати освітню частину роботи музеїв на сторонній елемент значить нищити освітнє значення музею» [8, с. 190]. «Освітнім завданням нинішнього дня мусить бути підпорядкована велика частина дослідницької і методологічної роботи музеїв, а об'єкт музейної роботи визначає місце керівничого центру» — наголошував він [6, с. 191] (тобто ним має бути УПО. — В. К.).

Оцінюючи перебіг дискусії, варто, вочевидь, погодитися з думкою, що у принципі освітня робота музеїв не може бути цілком відокремлена від наукової. Зрештою, відкритих заперечень щодо важливості освітніх функцій музеїв не лунало. Дискусія насправді точилася не навколо суто адміністративного питання, а навколо питання про пріоритетні завдання музеїв. Більшість представлених на зборах фахових музейників, треба думати, у «політосвіті» (а «просто» освіта, без «політичної» у державну стратегію в освіті вже не вписувалася) не сприймала акценту на її «політичній» складовій, яка на практиці означала насаджування тодішніх офіційних ідеологічних формул. Звичайно, що висловити такий погляд прямо вже тоді в УСРР було неможливо. На

нашу думку, збори, про які йшлося, є свідченням опору більшості музейних працівників «старої школи» «радянській» політизації музеїв. З іншого боку, вони засвідчують, що у середині 1920-х років в УСРР державна політика щодо музеїв ще передбачала можливість відкритих дискусій про форми та зміст музейної роботи, питання її організації тощо.

Зрештою, на зборах прибічники переведення музеїв у відання УПО опинилися у меншості, і питання мало бути вирішене Держнаукметодкомом [6, с. 191]. Незабаром останній констатував, що, поперше, слід створити центральний орган, який об'єднав би всі музеї НКО, і, по-друге, що всі музеї мусять вести і науково-дослідну, і освітню роботу. Проте питання про підпорядкування музеїв лишилося нерозв'язаним. Тільки пізніше, 28 вересня 1926 р. Колегія НКО ухвалила, що всі музеї України мають бути підпорядковані Укрнауці. Це рішення стосувалося також і працівників музейного відділу ГПО [11, с. 64].

Деяко раніше, 16 червня 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР затвердили «Положення про пам'ятки культури і природи», яким було кодифіковано попередні декрети і постанови вищих органів влади України у цій сфері, а також запроваджено деякі нові правила. Згідно цього положення, всі пам'ятки, що мали наукове, історичне, культурне значення, мали перебувати у відання Головнауки НКО та його місцевих органів. Створювався Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК). При цьому НКО отримував переважне право придбання пам'яток від приватних осіб та організацій. Положенням також передбачалося утримання музеїв на державному бюджеті УСРР.

Широка програма впорядкування та розвитку музейної мережі України була викладена у резолюції президії Укрнауки, ухваленій 2 квітня 1927 р. У ній підкреслювалося, що музеї повинні бути «...науковими установами з широкою політосвітньою роботою», і констатувалося, що «музейна справа в УСРР досі не впорядкована за об'єктивними обставинами, що музеї виростили і оформлялися de facto, що стан охорони і матеріальні можливості для їх роботи були не завжди достатніми» [6, с. 191]. Для покращення ситуації Укрнаука пропонувала встановити певні нормативні типи музеїв (краєзнавчі місцевого типу вище округового значення; синте-

тичні краєві музеї з ознаками наукової установи; наукові музеї республіканського значення, з певною спеціалізацією (природничі, технічні, соціально-історичні), територією дослідження і впливу, республіканського чи краєвого масштабу).

Для, як зазначено у резолюції, «встановлення певної класифікації музеїв УСРР і для переведення принципів планового господарства» Укрнаука ухвалила вжити низку заходів. Пропонувалося, зокрема, скласти типові положення для музеїв різних типів, визначити, виходячи з тези про єдність музейного фонду НКО, принципи розподілу експонатів між музеями, («уникаючи зайвої централізації», підкреслювалося в постанові). Визначалися також заходи, потрібні для впорядкування внутрішньої роботи музеїв (облік експонатів і т. д.), порядок здійснення наукового керівництва державними музеями (через наукові ради). Ухвала передбачала утворення спеціального «Інституту матеріальної культури», який мав готувати кадри музейних працівників (його «базою» мали стати, за визначенням ухвали, «всі музеї УСРР»), низку заходів з «наукового обґрунтування політосвітньої роботи» (підготовка наукових провідників по музеях, підготовка екскурсодів за програмою, що мала скласти Укрнаука, та ін.). Визначалися перелік музеїв, що мали право на музейну аспірантуру, і перелік 15 музеїв, які визнавалися музеями державного значення (з них два — Всеукраїнський музейний городок у колишній Києво-Печерській Лаврі і Одеський історично-археологічний — мали всесоюзний статус) [6, с. 191—195]. Резолюцією передбачалося також скликання у травні 1927 р. першої всеукраїнської музейної наради.

Стратегія подальшого розвитку музейної мережі, визначена у 1925—1927 роках, втілювалася в житті дуже недовго. Починаючи з 1929 р. поворот у політиці комуністичної партії, перехід до курсу на прискорене будівництво державного соціалізму, розгортання масових політичних репресій, у сфері музейництва призвели до цілковитого підпорядкування музейної справи політичним завданням, знищення того, хоча б і обмеженого простору боротьби ідей і підходів, який існував у 1920-ті роки.

Підсумовуючи сказане, можна підкреслити наступні основні моменти.

Радянська влада декларувала своїм завданням захист та популяризацію пам'яток культури серед «тру-

дящих мас», в тому числі і музейними засобами. Ця засада знайшла втілення у низці нормативно-правових актів УСРР. При цьому в організації та веденні музейної справи комуністична влада у перші роки свого керування мала покладатися на кадри кваліфікованих музейників, у величезній більшості сформовані ще до революції. В адміністративному відношенні музеї в цілому опинилися у підпорядкуванні наркомату освіти. Паралельно музейною справою прагнула займатися і ВУАН, яка, маючи певні самоврядні права, підпорядковувалася цьому ж наркомату.

На початку та у середині 1920-х років у пропозиціях науковців з організації музейної мережі неодноразово повторювалася ідея поділу музеїв залежно від їх функцій, з тим, щоб наукову роботу музеїв за можливістю дистанціювати від освітньої, яка тоді пропонувалася обов'язково у «політичному» вигляді. З одного боку, ця ідея виглядала способом розв'язання об'єктивно існуючої розбіжності між роботою музеїв з унікальними, автентичними предметами, що мають бути якнайкраще збережені, і їх просвітницькими функціями, які вимагають за можливістю вільного доступу відвідувачів музеїв до експонатів. Разом з цим, у ній виразно відчувається прагнення багатьох фахових музейників захистити наукову роботу музеїв від втручання та керівних вказівок «ідеологів» («ідеологічних» структур) з наркомату освіти. Як видається, саме воно визначило стійкий спротив більшості музейних працівників ідеї підпорядкування цілої музейної мережі «політосвітньому» департаменту наркомату освіти. Основним аргументом при цьому стала теза про наукову, а не «політосвітню», роботу як головну у діяльності музеїв. Боротьба за пріоритет «науковості» у діяльності музеїв стала, по-суті, боротьбою наукової і музейної спільноти за збереження ширшого простору наукової творчості. Противники «політизації» музейної роботи тимчасово узяли гору. Проте вже з 1929 р. українські музеї все більше перетворювалися на пропагандистські заклади, часто-густо ліквідуючи автентичні експозиції, що замінювалися на збірки схем, ілюстрацій та діаграм.

1. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні 1917—1990 рр. / В. Акуленко. — К. : Вища школа, 1991. — 274 с.
2. Афанасьєв В. Федор Иванович Шмит / В. Афанасьєв. — К. : Наукова думка, 1992. — 216 с.

3. Богдашина О. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX ст. — 20-ті рр. XX ст.) / О. Богдашина. — Харків : Віровець А.П., Апостроф, 2010. — 479 с.
4. Бонь О. Академік О.П. Новицький і Музей українських діячів науки та мистецтва / О. Бонь // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 123 — 132.
5. Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Вкраїні / В. Дубровський // Український музей. Збірник перший. — К., 1927. — С. 13—26.
6. Журнал засідань комісії для з'ясування моментів розходження Головполітосвіти і Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики в УРСР // Український музей. Збірник перший. — К., 1927. — С. 180—191.
7. Історія АН України. 1918—1923. Документи і матеріали. — К. : Наукова думка, 1993. — 375 с.
8. Історія Національної Академії наук України. 1924—1928. Документи і матеріали. — К. : НБУВ, 1998. — 764 с.
9. Кацай В. З історії музейної справи у Харкові в 1920-х—1930-х роках / В. Кацай // Музейний альманах: наукові статті, спогади, есе. — Харків : Курсор, 2005. — 145 с.
10. Культурне будівництво в УРСР. 1917—1927 рр. Збірник документів і матеріалів. — К., 1973.
11. Маньковська Р. Музейництво в Україні / Р. Маньковська. — К. : Інститут історії НАНУ, 2000. — 141 с.
12. Нестуля С. Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення / С. Нестуля. — Полтава : Археологія, 1997. — 87 с.
13. Омельченко Ю. Музейне будівництво на Україні у 1921—1945 рр. / Ю. Омельченко // Український історичний журнал. — 1975. — № 3. — С. 122—128.
14. Павловський В. Данило Михайлович Цербаківський (1877—1927). Його життя і доля / В. Павловський // Сучасність. — Ч. 1 (205). — Мюнхен, 1978. — С. 36—39.
15. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою / Р. Пиріг // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 4—19.
16. Таранушенко С.А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918—1932 рр. / С.А. Таранушенко. — Харків : Видавець Савчук О.О., 2011. — 690 с.

Vitalii Kushnir

SOME PROBLEMS IN ORGANIZATION OF MUSEUM NET IN USSR AT 1920S: SCIENTIFIC AND SOCIO-POLITICAL DIMENSIONS

Central point of the article is mid-1920s discussion on the system of administrative direction in the field of museum activities. Various approaches to the problem of tasks, principles and aims of museum work have been considered. The proof has been obtained that the problem of museum submission got quite hidden political essence. The author has shown that the majority of museum scholars tried to avoid direct dependence from the organs of ideological control and to spare wider space for qualitative scientific studies and traditions of work.

Keywords: museum, museum activity in Ukraine, state museum politics.

Виталий Кушнир

ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ МУЗЕЙНОЙ СЕТИ УССР В 1920-е гг.: НАУЧНЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ

Центральной темой статьи является дискуссия о системе административного управления музеями УССР, проходившая в середине 1920-х годов. Рассмотрены разные подходы к вопросу о задачах музеев, принципах и целях их работы. Доказано, что вопрос о подчинении музеев приобрел скрытое политическое значение. Автор показал, что стремление большинства музейных работников избежать прямой зависимости от органов «политпросвещения» определялось желанием сохранить большее пространство для полноценной научной работы, сформированные традиции работы музеев.

Ключевые слова: музей, музейное дело в Украине, государственная политика в области музейного дела.